

Pro idioms? – Pro rumantsch!

da Maria Cadruvi

Uauuuuu! Tge campagna! Tge unda da forza ed engaschi che va actualmain tras la Rumantschia. Da Tschlin a Tschamut. In „stai si defenda“ ch'avess perfin fatg ch'il barbis da Giacun Hasper Muoth fiss sa muventà in zichel - schebain l'emprim ensi ubain engiu è in'otra dumonda. Il titel da la campagna: „pro idioms“. (Jau na conusch nagin ch'è cunter ils idioms.) Il motto da l'engaschi actual: „garantir e refuser“. Dus plets che tunan en rumantsch grischun exact tuttina sco en sutsilvan ed en sursilvan. En ladin ha l'„u“ dal refuser si eglers da sulegl ed i ha num: refuser! En mias ureglias tuna quai in zichel pli lom. Ed en surmiran hai in diftong en il pled garantir ed ha num: garanteir! Tenor mai dat quest „ei“ anc in zichel dapli vigur. Ma questas variantas na spartan betg la Rumantschia, ellas mussan sin il pli quant ritgs che nus essan. „In zichel“ è dal rest rumantsch grischun. Per mai in bellezza pled. In ch'jau dovrel gugent e ch'jau hai emprendì grazia al rumantsch grischun. In zichel è oriundamain surmiran, igl è in pled che ma regorda adina puspè a mes amis ed a mias amias dal Surses. En mia vita professiunala sco schurnalista da radio hai jau survegnì regalà blers plets ord auters idioms. Era quai ha enritgì mia lavur. Ed jau hai astgà esser perditga quasi davent da l'entschatta en il svilup dal rumantsch grischun. Jau sun in fan dal rumantsch grischun – ed jau sun in fan dals idioms. Tenor il motto: „betg entweder oder, mabain sowohl als auch“. Dependa nua e co.

Jau ma regord anc bain: L'onn 1982 hai dà a Cuir en l'Hotel Duc de Rohan ina saira d'informaziun cun il professor Heinrich Schmid. Per incumbensa da la Lia Rumantscha aveva el stgaffi directives per dar furma ad in rumantsch da scrittira per tut ils idioms rumantschs dal Grischun, il rumantsch grischun. Schmid era in um intelligent, mudest, bufatg e gist. El ha purschì maun ad ina grupp da Rumantschs da buna voluntad ch'han vulì empruvar en in temp dad ina nova renaschientscha rumantscha quai ch'auters Rumantschs avevan era gia empruvà decennis pli baud – e deplorablmain fatg naufragi: Stgaffir per ina grupp pitschna, che sa dividea senza en gruppas anc pli pitschnas, insatge cuminaivel. Schmid ha fatg or da questa incumbensa ina lavur creativa. El ha mess ils differents rumantschs en relaziun in cun l'auter. El ha fatg or da tschintg idioms ed ina massa furmas dialectalas insatge artistic – ma betg insatge artificial. Sch'jau vom a Ruschein tier la Marlis a cumprar chaschiel d'alp, lura discur'jau da „chischiel“, ma per sursilvan scrit avess quai num correctamain „caschiel“. Il rumantsch grischun è tant bler u tant pauc artificial sco il „caschiel“ sursilvan per ina da Ruschein, ni sco la „caura“ sursilvana per in Medellin. Il rumantsch grischun è stgaffi ord sostanza rumantscha cun risguardar maioritads e mintgatant era in zichel las minoritads. Il motto per stgaffir il rumantsch grischun n'è betg stà „garantir e refuser“, mabain guardar tge che nus avain da cuminanza che savess porscher ina buna basa per ina nova experientscha, l'experientscha d'ina Svizra rumantscha cun in linguatg da scrittira, in fatg che lubescha tut in'otra preschientscha entaifer tut las regiuns rumantschas e sur ils confins ora. Igl è in'experientscha che pussibilitescha forsa a quest pitschen linguatg rumantsch da viver vinavant anc insaquants decennis. Garanzias na datti qua però naginas. Betg cun „pro idioms“ e betg cun rumantsch grischun. Igl è da gughegiar la vita, da ristgar ella, bainsavend che linguatgs na creschan betg sin las plantas – almain betg senza tgira.

Dapi prest 30 onns datti il rumantsch grischun. Cler ch'el n'è betg perfetg. Cler ch'ils iniziants da lezzas uras han era fatg sbagls. (Sulettamain tgi che na fa nagut, na fa era betg sbagls.) Cler, ch'il rumantsch grischun è sa derasà cun il temp sin pastgiras ch'eran oriundamain betg planisadas per el. Quai è la dinamica dal svilup en praticamain tut ils secturs da la vita: en famiglia, en la rait da vias, en la medischina, en il mund da l'art, da la comunicaziun, la construcziun, l'energia, l'elettronica etc. E cunquai ch'in linguatg ha in'otra dinamica ch'in conto da banca daventan plets sco „garantir e refuser“ flosclas. Per far frunt a la dinamica d'in svilup dovri mirveglias (vulair savair dapli), respect, responsablidad e buns disputs per eruir tge che quinta, tge che vala e tge che fa senn. Oz, ma era damaun.

Pli probabel na fai betg in grond senn che las vischnancas da Zernez ubain da Trun publiteschan davent dad immediat lur comunicaziuns communalas en rumantsch grischun. I fiss era sbaglià

da pretender che tut ils creschids stoppian emprender activamain da scriver en quest linguatg. Jau legel vinavant gugent en La Quotidiana ils artitgels dad Ursicin G. G. scrits en sursilvan, ubain ils artitgels dal Chardun scrits per gronda part en ladin. Ed igl è bain cler che las scripturas ed ils poets èn libers da scriver en tge idioms ni linguatgs ch'els vulan – inclusiv il tudestg. Ma ils uffants dal Grischun rumantsch duessan ussa, suenter ina generaziun ch'i dat il rumantsch grischun, emprender da scriver e leger rumantsch grischun davent da la bell'entschatta. L'argument dals scolasts e da las scolastas ch'ils uffants sajan surdumandads na perschuada betg. Ils uffants fissan sulettamain surdumandads sch'els vegnissan alfabetisads en lur idiom e manglassan pir suenter anc supplementarmain emprender da scriver e leger il rumantsch grischun. Ma sche nus dain oz la schanza ad els d'emprender da scriver e leger la furma rumantscha unificada (quai ch'els fan „sco scha nüglia nu füss“) sch'avrin nus ad els bleras portas e dain ad els gia ussa buns e bels meds d'instrucziun persuerter.

Cler ch'jau sun per il rumantsch grischun sco linguatg d'alfabetisaziun en scola. Quai na vul betg dir ch'ils idioms stoppian vegnir bandischads ord scola. Ma quai ch'ils uffants dal Grischun talian e dal Grischun tudestg fan gia daditg, e ch'ils Jauers han fatg cun il vallader ed ils Tuatschins cun il sursilvan decennis a la lunga, quai èn era ils uffants da la Cadi e da l'Engiadina Bassa abels da far: Emprender davent da l'entschatta da scriver e leger la furma d'in linguatg standardisà – sco il Hochdeutsch en il Grischun tudestg. Quai n'è nagin impediment per scriver SMS als conscolars e cartas da las vacanzas al non en l'agen idiom. Natiralmain, per ils geniturs e per tats e tattas che vulan gidar a far ils pensums è l'alfabetisaziun en rumantsch grischun ina sfida, ina provocaziun. Ma ina ch'ha era aspects positifs: ina ch'envida ils creschids d'emprender insatge nov e guardar cun egls dad oz en ils novs meds d'instrucziun, ina che dat als Rumantschs ed a las Rumantschas da pitschen ensi il sentiment da far part dad ina cuminanza ch'ha glied era anc da tschella vart da l'aua.

La „pro idioms“ dat era in sentiment da cuminanza. Ma jau na fid betg a questa cuminanza. Il sulet ch'uneschia en quest cumbat l'Engiadina cun la Surselva è numnadamain l'idea d'in inimi cuminaivel: il rumantsch grischun. Cura che l'unda da forza ed engaschi tschessa returnan las duas regiuns rumantschas mintgina enavos en ses mund e nagin n'ha mirveglias pli da tschel. Consultai la pagina www.proidioms.ch e vus savais dapli. Il concurrent dals idioms rumantschs n'è betg il rumantsch grischun, mabain il tudestg. E dal rest: esser Rumantsch u esser Rumantscha è per fortuna mo ina pitschna part da noss'identitad sco carstgauns. Quai emprendan era ils uffants oz fitg spert. Scuflar si questa identitad e pretender sco Giacun Hasper Muoth „romonsch ei tia sort tiu trument“ fiss bravamain surfatg en in temp global e da gronda libertad individuala.

Jau sun optimista: primo perquai ch'il rumantsch grischun è sa cumprovà gia en blers secturs e secundo perquai ch'ils fritgs che prospereschon sin la planta rumantsch grischun èn per part fitg savurus. Els èn ina plivalur ch'i na dess betg sch'i na dess il rumantsch grischun. Jau patratg vi dal „LIR“ (lexicon istoric retic), vi da las paginas d'internet da RTR.ch, pledarigrond.ch, chatta.ch, jau patratg vi da firmas sco la banca chantunala che tramettan sin giavisch lur corrispondenza per rumantsch, jau patratg vi da „Passins“, „Punts“ e „Puntinas“, ed jau patratg vi da la versiun rumantscha da la melodia dals Beatles „I dat sulegl“. Fiss bain donn da refuser tut quai.

maria.cadruvi@spin.ch

Ord:

La Quotidiana, 26-01-2011, p. 2.